

АЗЫРКЫ КЫРГЫЗ ТЕРМИНОЛОГИЯСЫНЫН ӨНҮГҮШҮНДӨГҮ АЙРЫМ МҮНӨЗДҮҮ БАГЫТТАР

НЕКОТОРЫЕ ТЕНДЕНЦИИ В РАЗВИТИИ СОВРЕМЕННОЙ КЫРГЫЗСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ

SOME TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF MODERN KYRGYZ TERMINOLOGY

Улуттук да, улуттар аралык да мүнөзгө ээ, жалпы улуттук тилдин ажырагыс бөлүгү болгон терминологиянын өнүгүшүндө жана тарыхында улутташтыруу жана интернационалдаштыруу багыттары күрөшүп келет. Азыркы кыргыз терминологиясындагы стихиялуулук менен башаламандык, терминдердин табияты менен терминдерге коюлуучу талаптардын эске алынбай жатканы термин жасоо жана жайылтуу ишин бир нукка салып, биргелешип аракет жасоо зарылчылыгын туудурат.

Ачкыч сөздөр: интернационалдаштыруу, окумуштуу, тил, терминология.

Терминология одновременно и национальна, и межнациональна по своему характеру, неразрывна от национального языка, и в ее истории постоянно борются тенденции: национализации (пуризма) и интернационализации. Стихийность и бессистемность современной кыргызской терминологии, не учет в ней природы терминов и предъявляемые к ним требования рождают острую необходимость объединения, унификации усилий по их созданию и распространению.

Ключевые слова: интернационализация, ученый, язык, терминология

In history of terminology, which is both national and transnational in its nature, and inseparable from the national language, two trends: nationalization (purism) and internationalization are constantly in fight with each other. Spontaneous and unsystematic character of modern Kyrgyz terminology, the fact that the nature and requirements to the terms are not taken into account determine the urgent need for uniting and unification all efforts in creating and disseminating them.

Keywords: internationalization scientists language, terminology

1989-жылы Кыргыз ССРинин Жогорку Кеңеши тарабынан Кыргыз ССРинин Мамлекеттик тили жөнүндө мыйзам кабыл алынган. Мамлекеттик тил жөнүндөгү мыйзамдын кириш бөлүмүндө совет мезгилинде коомдук жана мамлекеттик жашоо-турмуштун бардык чөйрөлөрүндө кыргыз тилин колдонуу чектелген мүнөзгө ээ болуп, бул, өз кезегинде, кыргыз тилин укуктук институттардын жардамы менен мыйзам чыгаруу деңгээлинде коргоо жана өнүктүрүү боюнча өзгөчө чараларды кабыл алууну талап кылгандыгы айтылган [2]. Ошондой чаралардын эң маанилүүсү – жогоруда аталган мамлекеттик тил жөнүндөгү мыйзам, анын жүзөгө ашырылышы жана кыргыз тилине мамлекеттик тил макамынын ыйгарылышы эле.

Мамлекеттик тил мыйзамында тилдердин социалдык абалынын жана алардын коомдук ролдорунун түп тамырынан өзгөрүшү каралган. Эгерде буга чейин Кыргыз ССРинде негизги тил орус тили болсо, мындан ары ошол орунду эгемендүү мамлекеттин символу катары кыргыз тили ээлеш керек эле. Ошого жетишүү үчүн мамлекет тарабынан чоң иш-аракеттер жасалышы зарыл болду. Ошондуктан мамлекеттик тил мыйзамы менен

катар Өкмөт тарабынан мамлекеттик тилди өнүктүрүү үчүн уюштуруучулук жана материалдык-техникалык шарттарды түзүү жөнүндө атайын токтом да кабыл алынган.

1998-жылы Мамлекеттик тил боюнча улуттук комиссия уюштурулуп, анын негизги милдеттери катары кыргыз тилинин ар тараптуу функционалдык өнүгүшүнө, өлкөнүн ар кандай коомдук, маданий жана экономикалык жашоо-турмушунда колдонула турган терминдердин иштелип чыгышына өбөлгө түзүү белгиленген. Ошол эле жылы атайын Кыргыз тилин өнүктүрүү фонду да түзүлгөн.

Кыргыз коомунун жана тилинин тагдырындагы мындай олуттуу бурулуш кыргыз тилиндеги терминологиянын жигердүү өнүгүүсүнө түрткү берди. Кыргыз тилинин коомдук милдеттеринин кеңейүүсү тилдин системасына, анын сөздүк коруна, эң алды – терминдер системасына жаңы талаптарды койду. Мамлекеттик тил деңгээлинде коомдун бардык чөйрөлөрүн тейлеп, үзүрлүү колдонууда болуу үчүн кыргыз тилинде жаңы адабияттар басылып чыгып, ал жаңы терминдик аталыштар менен толукталып, байышы керек болду. Мына ушул себептүү кыргыз терминологиясында жаңы өнүгүү кыймылы башталды.

Кыргыз терминологиясынын азыркы мезгилдеги өнүгүү өзгөчөлүктөрүн түшүнүү үчүн, бир жагынан, терминдер менен терминдер системаларынын жалпы улуттук тил өнүгүүсүндөгү орду менен ролун, экинчи жагынан, терминологиянын өнүгүү жараянындагы буга чейинки баскычтарды баамдоо зарыл. Ушул эки жакты эске алмайын, кыргыз терминологиясынын кызыктуу, татаал, ары талаш-тартыштуу, ары үзүрлүү бүгүнкү күнүнө да, эртеңки келечегине туура баа берүү мүмкүн эмес.

Кыргыз терминологиясынын соңку мезгилдеги өнүгүшүнө сереп жүргүзөрдөн мурда анын калыптануу тарыхына кыскача токтоло кетүүнүн зарылчылыгы терминдердин өкүм сүрүү жана колдонулуу жараянындагы азыркы багыттар менен мыйзам ченемдүүлүктөр акыркы убакта пайда болбостон, анын буга чейинки баскычтарында жаралып, өнүгүп келгендигинде.

Ырас, чарбанын тигил же бул тармагында, коомдун кесиптик чөйрөлөрүндө атайын аталыштар мурда эле бар болгону талашсыз чындык. Бирок кыргыз тилиндеги терминологиянын толук кандуу калыптанышы совет мезгилинде гана башталган десек туура болот. “Кыргыз жергесинде советтик түзүлүш орногон учурда, – деп жазышат Б. Орузбаева менен Ж. Осмонова, – аймактык обочолонгондук жана олуттуу диалектилик айырмачылыктар бар болгонуна карабастан, кыргыздардын тили толугу менен жалпы элдик оозеки тил белгилерине ээ болгон. Ал тургай анын лексикасында кесиптик (демек, терминологиялык) катмарга тийиштүү сөздөр да аз эмес эле. ...Арийне, конкреттүү нерселердин бул жана бул өндүү көп сандаган аталыштары биринчи кезекте жаңыдан түзүлүп жаткан жана жаңы коомдук мамилелердин өөрчүшүн чагылдырган терминологиялык системадан өз ордун алды”[4, 103]. Бул ойду дагы мындай кошумчалап кетсе болот: совет мезгилине чейин атайын аталыштар тил ичиндеги өзүнчө жалпы терминдер системасын жана аны түзгөн системачаларды али түзө эле болчу.

Терминологиянын тарыхый өнүгүшү туурасында орус окумуштуусу, академик В.В. Виноградов: “бул улуттук-тарыхый гана эмес, эл аралык да маселе, ал дагы дүйнөлүк илимдин тарыхынын жана адамзат цивилизацияларынын тарыхынын, элдердин өз ара маданий таасирленүү жана жамаатташуу тарыхынын да маселеси,” – деп айткан [3, 104]. Жогоруда айтылган пикирде терминдердин бир чоң бөтөнчөлүгү – алардын бир эле мезгилде улуттук да, улуттар аралык да мүнөзү баса белгиленген. Дал ушул себептүү совет мезгилинде улуттук тилдердин, анын ичинде – кыргыз тилинин, эң ыкчам өнүккөн лексикалык катмары болгон терминологиянын калыптанышы жалпы сөздүк кордун байышынын да, тилдердин бири-бирине тийгизген таасиринин да көрсөткүчү болуп эсептелген [4, 103].

Терминологияны өнүктүрүү аракеттери, негизинен, эки багытта жүргүзүлгөн: биринчиден, элдин өз тарыхында мурдатан бар болгон түшүнүк сөздөрдү терминдештирүү, экинчиден, коомдук турмуштун жаңы чөйрөлөрүндө башка тилдердеги,

эң алды – орус тилиндеги аталыштарды өздөштүрүү жана которуу. Бул эки багыттагы аракеттер ар кайсы мезгилде ар кандай болгон.

Кыргыз терминологиясынын тарыхында дагы башка эки карама-каршы багыт атаандашып келген: бири тилдин тазалыгын көздөгөн пуризм (улутташтыруу), экинчиси терминдердин эл аралык мүнөзүн эске алган интернационалдаштыруу (каторбой өздөштүрүү). Албетте, бул эки пикирди тең салмакка салуу, келиштирүү аракеттери да жасалган.

Кыргыз терминологиясынын өнүгүү тарыхын шарттуу түрдө үч баскычка бөлүп койсо болот: биринчиси – өткөн кылымдын 20-30-жылдарына, экинчиси 40-80-жылдарга туура келсе, үчүнчүсү өткөн кылымдын 90-жылдары башталып, азыркыга чейин уланууда.

Аталган баскычтардын биринчиси туурасында Б. Орузбаева менен Ж. Осмонова мындай деп жазышкан: “Адабий тилдин баштапкы калыптануу мезгилинде терминдерди жаратууда айрым пуристик тенденциялар байкалган, өз алдынча түшүнүктөрдү берүү үчүн нукура кыргыз сөздөрүнүн негизинде гана жаңы сөздөрдү жаратууга бардык аракеттер жасалып, мындай сөздөрдүн ошол түшүнүктөрдүн маанисине жакын семантикасы жок болчу”[4, 104-105]. Келтирилген пикир кыргыз терминологиясынын экинчи баскычында айтылгандыктан, анда билдирилген түшүнүккө маани жагынан туура келбеген терминдер катары *от араба* ‘поезд’, *катын табып* ‘акушерка’, *окумал* ‘интеллигент’ гана эмес, бүгүн кеңири колдонулуп жүргөн *төр ага*, *мыйзам* сыяктуу сөздөр да көрсөтүлгөн [4, 105].

Жогорудагы көйгөйдү чечүү, адеп баш аламан жасалган терминдерди тартипке салуу зарылчылыгынан улам 1926-жылы атайын токтом менен Терминологиялык комиссия түзүлгөн. Дал ушул мезгилден тартып, орус тилинде сөздөрдүн таризи кандай болсо, кыргыз тилинде да ал ошол бойдон сакталышы керек деген көз караш басымдуулук кыла баштаган. Ошондон улам терминдердин көбү орус тилинен жана орус тили аркылуу эл аралык тилдерден өздөштүрүлүп алынып, нукура кыргызча атоолор уламдан улам унутта кала баштаган. Мисалы, илгертен колдонулган *жууган май* же *ак май* деген сөздөрдүн ордуна сөзмө-сөз которулган *каймак май*, мурунку *суу май* дегендин ордуна *өсүмдүк май* (орусчасы – *сливочное масло*, *растительное масло*), *ички үй* дегендин ордуна *жатак бөлмө*, *төркү үйдүн* ордуна *конок бөлмө* (орусчасы – *спальная*, *гостиная*) жана башка ушул сыяктуу аталыштар колдоно баштаган.

Совет мезгилинде илимий чөйрөдө колдонулган кыргыз тилинин бир өзгөчөлүгү терминдердин көбүн которуусуз, түздөн-түз орус тилинен өздөштүрүп алууда болгон. Ал эми эгемендүүлүк жылдары кыргыз тили өз алдынча өнүгө баштагандыгына байланыштуу мурда которулбаган терминдер которула баштады. Буга ынануу үчүн мурун жана азыр даярдалып чыккан китептерди салыштыруу эле жетиштүү болот.

Азыркы мезгилдеги терминологиянын өөрчүшү туурасында Ж. Осмонова “кыргыз адабий тилинин лексикасында, анын ичинде терминология жаатында бир кыйла оң жана терс өзгөрүүлөр” болгонун айтып, оң көрүнүш катары, маселен, мурда кыргыз тилинде орусча турушунда колдонулган терминдердин “маанисин так чагылдырган, ага шайкеш келген”, нукура кыргызча эквиваленттерге алмаштырылганын (процент – пайыз, закон – мыйзам, состав – курам), ал эми терс көрүнүш катары, көп сандаган орфографиялык, пунктуациялык, стилдик каталар менен катар, “терминдерди ар ким оюна келгендей колдоно бергенин” айтат [5, 55-56].

Бүгүнкү күндө терминдердин баарын кыргызчалоо аракети көрүлүүдө. Башка сөз менен айтканда, пуризм заманы кайтып келгени. Арийне, мунун оң жактары жок эмес. Анткени кыргызча терминдер атайын аталыштардын түшүнүктүүлүгүн жогорулатат. Бирок бардык эле учурда ошондой боло бербейт. Бир кезде, эмне себептен кыргыз тилинде чет тилдерден өздөштүрүлгөн сөздөр, эң алды атайын сөздөр – терминдер орун алгандыгы жөнүндөгү суроого жооп берип, бул маселени тил тазалыгы маселесине байланыштырып, белгилүү тилчи С.А. Давлетов ошонун себебин эне тилибизде терминдин артында турган маанини так, дал өзүндөй кылып берүүгө жарамдуу сөздөрдүн

жоктугу, андай терминдер которулса, алардын мааниси бузула тургандыгы менен түшүндүрөт [1, 85-86]. Биздин оюбузча, бул пикирди тигил же бул түшүнүктү так бере турган сөз табыла электе эле, шашып, аны жакшылап ойлонулбаган, туура эмес жасалган кыргызча термин менен берүү аракеттерине карата да колдонсо болот. Мындай учурларда, мыкты аталыш табылгыча, чет тилден алынган терминди колдонгон дурус. Айрым учурларда, “чет тилдик” атоо кыргыз тилине сиңип кетип, аны ордуна нукура кыргызча терминди ойлоп табуунун кажети да жок болуп калышы мүмкүн. С.А. Давлетов болсо өз сөзүн мындай жыйынтыктайт: “Ошентип, тилдин тазалыгы бир тилден экинчи тилге кабыл алынган сөздөрдүн баарына каршы келбейт, орундуу колдонулган сөздөрдү өз кучагына камтыйт жана ал аркылуу байып, өнүгүп отурат” [1, 86]. Анын оюнча, мындай учурларда жаңы кирген сөздөр кыргыз тилине зыян келтирмек турсун, кайра аны бай да, ийкемдүү да кылат [1, 85].

Ошентип, азыркы учурда терминология жаатында пайда болгон кырдаал ары кызыктуу, ары татаал, чиеленишкен. Терминологияны өнүктүрүү иши, бир чети, өрчүп, алдыга жылса, бир чети, анда көптөгөн көйгөйлөр, баш аламандыктар орун алып, көбөйүүдө.

Мүнөздүү дагы бир көрүнүш – мектептер үчүн көп сөздүктөрдүн басылып чыгышы (математика, физика, ботаника, зоология ж.б.). Бул, бир жагынан алганда, мыйзамдуу ченемдүү жана туура болгону менен: балдарды жаңы сөздөргө жаштайынан көндүрүү керек, ошол эле мезгилде терминдер чөйрөсүндөгү чаташуулар менен баш аламандыктарды көбөйтүп, күчөтүүдө. Себеп дегенде, жакшы ойлонулбай, өзгөчөлүктөрүн эске албай, жаңылыш жасалган жаңы атоолорго жаштайынан көнгөн азыркы балдарды жаңы, оңдолгон терминдерге көндүрүү кыйбатка турмакчы.

Жаңы терминдерди жаратуу бүгүнкү Кыргызстанда расмий да, расмий эмес да деңгээлдерде жүргүзүлүп жатат. Ага коом менен илимдин атайын тармактарындагы адистер да, лексиколог жана терминолог-тилчилер да, бул маселеге кызыгып, тилдин өрчүшүнө өздөрүнүн салымын кошкусу келген башка күйөрмандар да киришишти. Эгерде бүгүнкү күндө жарык көрүп жаткан адабияттарды карап чыксак, анда көпчүлүк чөйрөлөрдө калың да, жука да терминдер сөздүктөрү басылып жаткандыгына, алардын бир даары мамлекет тарабынан, бир даары чет өлкөлүк же эл аралык уюмдар тарабынан, бир даары жеке адамдар тарабынан каржыланганына күбө болобуз. Бул гана эмес, азыркы эң маанилүү маалымат таратуу булактарынын бири болгон интернетте да термин жаратуу аракеттери жүрүп, атайын сайттар менен блогдор ачылууда. Жалпыга маалымдоо каражаттарында, интернетте, илимий жана коомдук чөйрөлөрдө бул тема боюнча кызуу талкуулар, талаш-тартыштар үзүлбөй жүрүп жатат.

Жаңы терминдер адис да, адис эмес да адамдар тарабынан жасалып, жалпыга маалымдоо каражаттары аркылуу сунуш кылынууда. Айрым гезиттердин атайын жаңы терминдер жарыяланган беттери да бар. Бүгүнкү күндө маалымат алмашуунун эң кеңири тармагы болуп калган интернетте атайын вебсайттар, блогдор, форумдар пайда болуп, алардын катышуучулары өз пикирлерин айтып, ойлорун бөлүшүп, кыргыз тилиндеги терминдердин өз варианттарын ортого салышууда. Ушул сыяктуу пикир алышуу майдандарынын мисалы катары “Компьютер китеп” блогун келтирсе болот. Анда электроника чөйрөсүндөгү кыргыз терминологиясын иштеп чыгуу аракеттери жасалууда. Бирок мындай иштер башаламан түрдө, планы жок, кесипкерлик дасыгы жок жасалып жатканын белгилөө керек. Биздин оюбузча, аталган термин сүйүүчүлөр менен кесипкер тилчи-терминологдордун кызматташуусу жакшы натыйжа алып келмек.

Бүгүнкү терминологияда жүрүп жаткан жараяндын, эң жок дегенде, үч негизги мүнөздүү багытын белгилесе болот. Алардын биринчиси – кыргыз тили мурда колдонулбаган же дээрлик колдонулбаган чөйрөлөр үчүн биринчи жолу кыргызча атайын аталыштарды жаратуу, экинчиси – жаңы калыптанып келе жаткан же, мурда калыптанса да, азыркы мезгилде жигердүү өнүгө баштаган чөйрөлөрдөгү жаңы пайда болгон түшүнүктөрдү кыргызча атоого, үчүнчүсү – мурда өзгөртүлбөй, орус тилинде кандай

болсо, кыргыз тилинде ошол эле турпатында колдонулуп келген терминдерди кыргызчалоо.

Азыркы мезгилде термин жаратууда мындай жаңылык бар – жаңы термин жасоонун негизи катары орус тилиндеги терминдер системи менен катар англис тилиндеги терминдер системи да колдонуп калды. Биринчиден, бүгүнкү күндө коомдук-саясий чөйрөдө эл аралык документтер кыргыз тилине кеңири которулууда. Мисалы, Бириккен Улуттар уюму (БУУ), Европадагы Коопсуздук жана Кызматташтык уюму (ЕККУ) көп материалдарын кыргызча да жарыялайт. Мындан тышкары, ар кандай темадагы адабияттар кыргыз тилине азыр орус тилинен эле эмес, башка тилдерден да, эң алды – англис тилинен да которулат. Ошондой адабияттардын бир мисалы катары БУУнун Калк жаатындагы фонду чыгарган көп сандаган көмөкчү жана колдонмо адабияттарды келтирсе болот.

Термин түшүнүгүнүн өзү такталбай, терминдер сөздүктөрүн даярдап чыгаргандар өздөрү термин сөздөрдүн чегин так өткөрө албай, сөздүктөргө атайын аталыштар менен катар жалпы лексика да кошулуп кетип жатат. Маселен, 2014-жылы чыккан “Юридикалык атоолордун жана башка түшүнүктөрдүн орусча-кыргызча сөздүгүндө” термин болбогон сөздөр бир топ учурайт. Ошондой сөздөргө *молния – чагылган, молоко – сүт, молодежь – жаштар* ж.б. кирет. Алардын юридикалык терминологияга эч кандай тиешеси жок.

Жогору жакта кээ бир терминдердин системдик мамилелери аталыштардын таризинде чагылдырылбай, бирдей элементтүү терминдердин бири которулуп, башкасы которулбаган бойдон колдонулуп жүргөнүн айта кеттик. Бүгүн бул жагдай айрым учурларда өзгөргөнүн белгилесе болот. Эгерде мурда, мисалы, химия боюнча тексттерде *кислота, закись, окись, перекись* терминдери учураса, азыр алардын ордуна *кычкылдык, чала кычкыл, кычкыл, өтө кычкыл* терминдери колдонгонун көрсө болот. Ошондой эле *углеводород* эмес, *көмүр суутек, углевод* эмес, *көмүрсуу* деп жазылып калды. Экономика менен ишкердик чөйрөсүндө *кредит* термининин ордуна *насыя* термини орун алууда. Ошол эле мезгилде ‘кириш-чыгыш дептеринин чыгышталган акча жазыла турган оң жагы’ маанисинде (*дебеттин* каршысы катары) *кредит* термини мурункудай эле колдонулуп жүрөт. Бирок аталган эки маанидеги *кредит* сөзү көп сөздүктөрдө омоним сыяктуу эки башка берилип жүрөт [мисалы, 12, 133]. Демек, бул учурда системдик мамилелер бузулган жок десе болот.

Кантсе да, өлкөдөгү тил жагдайынын татаалдыгы, тил саясатына байланыштуу кыйынчылыктар жүрүп жаткан котормо, анын ичинде – терминдерди которуу жараянына өз таасирин тийгизип жатат. Жогоруда айтылган башаламандык, байланыштардын жетишсиздиги жана иштин бир нукка салынбагандыгы өз алдынча долбоорлордун ортосунда гана эмес, өз алдынча адистердин, котормочулардын ортосунда да байкалууда. Тил тажрыйбасында колдонулуп жаткан терминология бирдейлештирүү багытындагы чоң аракеттерди талап кылат. Көп терминдер жакшылап ойлонулбай жасалып, алдын ала сынап-текшерүүсүз эле жайылтылып жатат. Бирдей эле түшүнүктөр ар кайсы сөздүктөрдө ар башкача берилип жүрөт. Мисалы, укук таануу чөйрөсүндө тергөө алдында болгон адамды кармоо үчүн атайын жай (орусча - *изоляция*) кыргыз тилиндеги адабияттарда, эң жок дегенде, эки башка термин менен берилет: *камакжай* жана *абак*.

Терминдер менен терминология чен-өлчөмдөрүнүн туруксуздугу көп учурда илимий эмгектерди жазган адистерди, атайын адабияттарды которгон котормочуларды кыйын абалда калтырат: терминдердин бар болгон варианттарынын арасынан бирин тандоого туура келет. Мындай учурда котормочу үчүн котормону тапшырган уюмдун же адамдын сунушу же талабы, бир жагынан, тандоону жеңилдетсе, бир эле котормочунун бир нече тарап менен иштеп, тараптар пикирлеринин айырмалангандыгы аны кайра эле кыйындатат. Терминдердин бир калыпка салынбагандыгы жана окурмандын кайсы бир терминдин колдонулган вариантын билбей калышы атайын тексттин маалыматтуулук деңгээлин төмөндөтөт. Мисалы, азыркы учурда экономикалык кыйынчылыктардан улам орто мектептер ар кайсы жылдары чыккан окуу китептери менен жабдылган, аларда болсо

ар башка терминдер колдонулган. Эми ошол китептерди пайдаланган окуучулар үчүн тесттик материалдарды которууда котормочу үчүн кайсы терминди колдонуу керектигин чечүү оңойго турбайт.

Терминдердин чен-өлчөмгө салынбагандыгы айрым терминдердин тилдик ката менен жасалгандыгынан да көрүнүп турат. Мисалы, акыркы учурда орустун *тестировать* деген терминин кыргызча *тестирле* деп берип жүрүшөт. Бул термин *тестир* деген негизге *-ла* мүчөсүн кошуу менен жасалып калган: *тестир* + *-ла* = *тестирле*. Бирок *тестир* деген сөз жок да. Бул сөз бардык расмий документтерде дал ушул турпатында жазылып жүрөт. Аталган терминдин туура таризи *тестте* же *тестиле* болууга тийиш эле. Экинчи вариантта уңгу менен мүчөнүн ортосуна үндүү тыбыш кошулганын көрсө болот. Бул көрүнүш мыйзам ченемдүү, анткени кыргыз тилинде сөздүн аягында катары менен бирден ашык үнсүз турса, уңгуга үндүү кошулуп айтылат жана жазылат. Мисалы, *факты* (*факт* эмес) – *фактылар*, *пункту* – *пунктулар*, *проспекти* – *проспектиде* ж.б.у.с. Биринчи вариантын колдонуу да толук мүмкүн, себеби катары менен келген эки бирдей үнсүз тамга бир тыбыш түрүндө деле окулушу мүмкүн: *эки жакка* [жака]. Туура эмес терминдердин дагы мындай мисалдарын келтирсе болот: *уюлдук* (телефон, байланыш), *тутум* (система маанисинде), *түйүн* (жайылган тармак). Алардын биринчиси *уюк* (орусча *ячейка, сота*) болушу керек эле, анткени телефон байланышынын бул түрүнүн негизинде уюктук түзүлүш жатат. Кыргыз тилинде *түйүн* дегенибиз *түйүү* аракетинин натыйжасын билдирип, жайылбастан, бир чекитке топтолот. Ошонун сыңарындай, *тутум* дагы бириккен, кошулган нерселерди атаганы менен, анда *түзүлүш*, *иреттүүлүк* мааниси жок. Мындай аталыштардын тарап, кеңири колдонулуп, адат болуп кетишинин негизги себеби – терминдерге окумуштуулар, адистер тарабынан тийиштүү көзөмөл жасалбай, туура эмес формаларды эң алды жалпыга маалымдоо каражаттарында, жарнамаларда, оозеки баарлашууда кеңири колдонулуп кетиши.

Терминдер өзгөчө милдет аткарган, жалпы сөздөрдөн айырмаланган, адистештирилген тил бирдиктери болгондуктан, аларга коюлган жана эске алынууга тийиш болгон талаптар да бар. Бул талаптарды биринчи болуп өткөн кылымдын 30-жылдары “термин таануунун атасы” аталган Д.С. Лотте иштеп чыккан [3]. Алар төмөнкүлөр: системдүүлүк, контекстен көз карандысыздык, тактык, кыскалык, абсолюттук жана салыштырмалуу бир маанилүүлүк, термин менен анын тутумдук бөлүктөрүнүн маанилик жактан дал келүүсү, жөнөкөйлүк, түшүнүктүүлүк, жайылгандык, тарагандык даражасы.

Бул талаптар өз убагында СССР Илимдер академиясынын атайын Илимий-техникалык терминология комитети (КНТТ) түзгөн “Терминдерди иштеп чыгуу жана тартипке салуу боюнча кыскача методикалык колдонмого” жана Госстандарттын “Илимий-техникалык терминологиясын стандартташтыруу методикасына” негиз болуп берген. Аталган колдонмолорго кирген талаптардын негизгилери булар: 1) терминдин маанилик туруктуулугу; 2) терминдин тактыгы; 3) терминдин бир маанилүүлүгү; 4) терминдин синонимсиздиги; 5) терминдин системдүүлүгү; 6) терминдин, мүмкүн болушунча, кыскалыгы; 7) терминдин сөз жасоо жагынан ыңгайлуулугу; 8) терминдин тилдик тууралыгы, тилдин нормалары менен эрежелерине жооп бергендиги; 9) терминдин уккулуктуулугу; 10) термин катары төл сөздөрдүн кеңири пайдаланылышы; 11) термин катары эл аралык сөздөрдүн пайдаланылышы; 13) терминдин экспрессивдик-эмоциялык боёкчосунун жок болушу; 14) терминге аныктама берүү мүмкүнчүлүгү; 15) терминдердин ичинен керектүү чен-өлчөмдөргө көбүрөөк жооп бергенин тандоо талабы.

Албетте, термин жасоо оңой-олтоң иш эмес. Бир жагынан – терминдерге, экинчи жагынан – котормого коюлуучу талаптарга да бир жактуу караган туура эмес. Аларды абсолют катары көрүүгө болбойт. Бирок аларды карманууга умтулуу көп катачылыктан, чаржайыттыктан, кыйынчылыктан сактайт. Котормо ыкмасы термин жасоонун бирден-бир жолу эмес. Бөтөн тилдеги терминдердин түзүлүштүк өзгөчөлүктөрүн эске алуу пайдалуу болушу мүмкүн болгону менен, аны кайталоо бардык эле учурда кажет эмес.

Ыгы жок кайталоолор кандай натыйжага алып келиши мүмкүн болгонун биз жогору жакта карап чыктык. Терминди которордон мурун аны артында турган түшүнүктү, ошол түшүнүк кирген түшүнүктөр системин, түшүнүктөр системин берген терминдер системин кунт коюп изилдеп чыгып, түшүнүк менен объективдүү чындыктагы нерсенин, түшүнүктөрдүн ортосундагы байланыш-мамилелерди ж.б.у.с. аныктап алуу зарыл. Бул жагынан болсо ар бир тармакта иштеген адистердин да, терминтаануучу тилчилердин да биргелешкен аракеттери керек. Термин жаратуу ишин жогорку кесипкерлик деңгээлге чыгаруу – биздин милдетибиз.

Адабияттар тизмеси

1. Давлетов С.А. Эмне үчүн өнөр алды кызыл тил [Текст] / Кыргыз тилинин урунттуу маселелери. III китеп// С.А. Давлетов. – Каракол: БМУ, 2011. – 82-88-б.б.
2. Кыргыз Республикасынын “Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили жөнүндө” мыйзамы (1989, 2004, 2009). – Алынды: <http://medialaw.asia/document/>.
3. Лотте Д.С. Некоторые принципиальные вопросы отбора и построения научно-технических терминов [Текст] / Д.С. Лотте. – М.: Изд-во АН СССР, 1993. – 309с.
4. Орузбаева Б. Взаимодействие с русским языком – основной фактор становления и развития терминологической системы современного киргизского языка [Текст] / Б. Орузбаева, Дж. Осмонова // Могучий фактор национально-языкового развития. - Фрунзе: Кыргызстан, 1981. – 103-113-б.б.
5. Осмонова Ж. Айрым сөздүктөрдө терминдерин аталышы жөнүндө (юридикалык терминдер боюнча). [Текст] / Ж.Осмонова // Кыргыз тили жана адабияты. - Б.: 2013. – 55-58-б.б.